

письменным памятникам : в 3 т. СПб. : Тип. Императорской академии наук, 1893–1912. 3 т.; **ССМ XIV–XV** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / АН Української РСР, Ін-т суспіл. наук. Київ : Наукова думка, 1977–1978. 2 т.; **СУМ XVI–XVII** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / АН Української РСР, Ін-т суспіл. наук ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Київ, Львів : Наук. думка ; Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1977–2022. Вип. 1–18.; **SP XVI** – Słownik polszczyzny XVI wieku / PAN, Instytut Badań Literackich. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Wyd-wo PAN, 1966–2021. T. 1–39.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ СПАСЫЛКІ

1. Будзько И. Исследование тематических групп лексики старобелорусского языка: опыт и перспективы // Современное развитие славянской лексикологии и лексикографии : междунар. коллект. моногр. / Отв. ред. М. И. Чернышева. М. : Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2022. С. 61–96.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа ; рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск : Нав. і тэхн., 1970. 340 с.
3. Еремін И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского // Труды отдела древнерус. лит-ры. Т. V / АН СССР, Ин-т лит-ры (Пушкинский Дом) ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М., Л. : Изд-во АН СССР, 1947. С. 159–184.
4. Зуева О. В. К проблеме разграничения эпистолярных и актовых лингвистических источников (на старорусском и старобелорусском материале) // Романовские чтения – 17 : сб. ст. Междунар. науч. конф., Могилев, 28 нояб. 2024 г. / под общ. ред. А. С. Мельниковой, Е. И. Головач. Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2025. С. 146–147.
5. Зуева О. В. Названия эпистолярных текстов – рутенизмы в старорусском языке и в русском языке Петровской эпохи // Актуальные проблемы сопоставительного изучения языков в условиях билингвизма : монография к 70-летию И. С. Ровдо. Минск : ИВЦ Мин-ва финансов РБ, 2023. С. 45–54.
6. Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст. / [І. У. Будзько і інш.]. Мінск : Беларус. нав., 2016. 556 с.

УДК 811.161.374

## ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ ‘АДУКАЦЫЯ’ Ў «СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» І. І. НАСОВІЧА

І. І. Караткевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,  
220030, г. Мінск, Беларусь, viachirynka@gmail.com*

Гістарычная лексікаграфія адлюстроўвае моўную карціну свету і гісторыка-культурны вопыт народа. Рэстравая і тлумачальная часткі «Слоўніка беларускай мовы» І. І. Насовіча (1870) дае магчымасць асвятліць пэўныя бакі жыцця насельніцтва беларускіх тэрыторый 60-х гг. XIX ст. Лексіка-семантычнае поле ‘адукцыя’ ў слоўніку І. І. Насовіча дэманструе стаўленне беларусаў да адукацыі, характарызуе працэс навучання і ўдзельнікаў адукацыі ў навучальных установах рознай канфесійнай і этнічнай прыналежнасці, пацвярджае даўніну адукацыйнай традыцыі на Беларусі.

**Ключавыя словы:** гістарычная лексікаграфія; «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча; адукацыя.

Гістарычная лексікаграфія мае значны лінгвакраіназнаўчы і гісторыка-культуралагічны патэнцыял, паколькі рээстравая і дэфініцыйная часткі гістарычных (тлумачальна-гістарычных) слоўнікаў адлюстроўваюць моўную карціну свету і гісторыка-культурны вопыт канкрэтнай лінгвакультурнай супольнасці, змяшчаюць звесткі пра граматычныя і нарматыўна-стылістычныя характарыстыкі лексем, пра семантычную структуру і парадыматычныя адносіны ўнутры моўнай сістэмы. У слоўніках падаюцца ўласныя і агульныя імёны, распаўсюджаныя ў пэўны час, ідыяматычныя выразы, фонавыя і безэквівалентныя моўныя адзінкі, якія адлюстроўваюць фрагменты гісторыі, этнаграфіі, асаблівасці побыту, канфесійнага жыцця і стэрэатыпаў паводзін.

У «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, выдадзеным у Санкт-Пецярбургу ў 1870 г., беларускамоўныя рээстравыя адзінкі тлумачыліся рускамоўнымі эквівалентамі або апісальна з выкарыстаннем устойлівых слоўных комплексаў (фразеалагізмаў, прыказак і пад.), узораў беларускай вуснай народнай творчасці і жывога маўлення. Гэты матэрыял дае магчымасць асветліць пэўныя бакі жыцця насельніцтва беларускіх тэрыторый у 60-я гг. XIX ст., зразумець іх стаўленне да розных аспектаў тагачаснага жыцця.

Адной з найважнейшых сфер існавання грамадства ў любы гістарычны перыяд з’яўляецца асвета. Нягледзячы на неаднародную карціну адукаванасці розных сацыяльных пластоў, усё ж адукацыя, навучанне з’яўляюцца адным з асноўных шляхоў грамадскага развіцця і перадачы прафесійнага вопыту. У слоўніку І. Насовіча адукацыйная тэматыка падтрымліваецца гістарычнай згадкай пра старадаўні вучнёўскі побыт (тут і далей прыклады са слоўніка І. Насовіча прадстаўлены паводле электроннага выдання <https://belarus.github.io/Slouniki-Nasovic/index.html>):

**КАНАРХАЦЬ**, сов. Заканархаць, гл. ср. Съ пѣніемъ или на распѣвъ просить. (Въ старину, даже еще въ концѣ XVIII стол., бѣдные ученики пѣніемъ кантовъ снискивали себѣ пропитаніе). *Давно канархаецъ, просючи ꙗсць. Давно ты ꙗвь, а уже знову заканархавъ.*

Канфесійна афарбаваная лексема *канархаць* (**КАНАРХАТЬ**, несов. [из греч. *κανοναρχῶ* ‘читать каноны в церкви’] Громогласно речитативом произносить текст канона, фразу за фразой, сопровождая его пением хора [1, с. 140]) у слоўніку І. Насовіча мае размоўнае значэнне, аднак пацвярджае даўнія адукацыйныя традыцыі на Беларусі.

Увогуле ж лексіка-семантычнае поле ‘**адукацыя**’ прадстаўлена ў «Слоўніку беларускай мовы» некалькімі падгрупамі, дзякуючы якім можна зразумець стаўленне беларусаў да навучання, асветы.

Тэматычная група ‘**навучанне, адукацыя**’ апісвае як сам працэс атрымання адукацыі рознымі саслоўямі з нейтральнай афарбоўкай:

**МУШТРЬ**, -у, с. м. Ученье солдатъ. *Постояльцы на муштръ пошли.*

**ПОЛИРОВА́ННЕ**, -я, с. ср. Образование, учение. *Хлопѣць безъ жаднаго полирования.*

**ПОЛИРОВА́КА**, -и, с. ж. 1) Глянецъ. *Полировка облязла. Полировка, якъ зеркало.* 2) Ученье. *Въ хорошей бывъ полировецъ.*

**ЦВИЧЕ́ННЕ**, -я, сущ. ср. Образование. *У хорошемъ бывъ цвиченню, усё на свѣцѣ знаѣць.*

**ЭДУКА́ЦЫЯ**, -и, с. ж. (употребляется болѣе шляхтою). Воспитаніе, учение. *Въ хорошей эдукацыи бывъ, выучився по собаччу брехаць. Сынъ нашего пана съ эдукацыи выйшовъ.*

**ЭДУКОВА́ННЕ**, -я, с. ср. Образование. *Ниякого эдуковання не дали хлопцу; так і способ атримання адукацыі, у тым ліку з ацѣнкай прадстаўнікоў розных саслоўных катэгорый:*

**МУШТРОВА́ННЕ**, -я, с. ср. 1) Строгая дисциплина. *Бывъ подъ хорошимъ муштрованнемъ.* 2) Ученье солдатъ. *Солдаты пошли на муштрованне.*

**НАВУ́КА**, -и, с. ж. 1) Ученье, обучение особенно ремеслу. *Отдаць пора хлопца въ навуку.* 2) Наставленіе. *Гето тобѣ въ другой разъ будзець навукою.* 3) Наказаніе, взысканіе. *Дали ему хорошую навуку.*

**ПОЛИРА́ЦЫЯ**, -и, с. ж. 1) (слово употр. среднимъ классомъ народа и въ особенности шляхтою, мѣщанами и духовенствомъ). Образование. *Ёнъ челоуѣкъ безъ полирацыи.* 2) (между простолюдинами) Наказаніе. *Давъ ему хорошую полирацыю, будзець помниць?*

Тематичныя групы ‘**вучыць**’, ‘**вучыцца**’ змяшчаюць нейтральнае ўказанне на працэс навучання ў пэўнай навучальнай установе:

**ВУЧИ́ЦЬ**, сов. Наѣчить, гл. д. Учить, наставлять. *Нехай школюць, да на добро вучуць. Научили на пень брехаць. (Посл.)*

**ПОЛИРОВА́ЦЬ**, -рую, гл. д. Обучать, особенно въ училищѣ. *Молодого полироваць треба, штобъ челоуѣкомъ бывъ.*

**ВЫДУКОВА́ЦЬЦА**, сов. глагола возвр. Дуковацьца. Образоваться въ наукахъ. *Въ школахъ выдуковався и ставъ великимъ челоуѣкомъ.*

**ПОВЫДУКОВА́ЦЬ**, гл. д. сов. в. Воспитать, дать образование. *Усихъ дзѣцей повыдуковавъ въ школахъ.*

**ВЫПОЛИРОВА́ЦЬЦА**, сов. глагола возвр. Полировацьца. Получить образование. *Выполировацьца въ школахъ;*

або на асаблівасці гэтага працэсу:

**ЦВЕРДЗИ́ЦЬ**, -жу, цвердишь, дѣйств. глаг. 1) Твердить; учиться, повторять. *Цверdziць урокъ.* 2) Часто напоминать. *Я часто ему гето цвержу.*

Аднак зафіксавана і саслоўная адметнасць выкарыстання рээстравых лексем:

**ПОЛИРОВА́ЦЬЦА**, -руюся, гл. возвр. 1) (употребл. среднимъ и высшимъ классомъ народа) Образоваться, обучаясь въ училищахъ. *Паньскій сынъ въ школахъ полируецца.* 2) Совершенствоваться. *Межъ людзьмі живучи, молодой челоуѣкъ полируецца.*

**ЭДУКОВА́ЦЬЦА**, -куюся, сов. Выдуковацьца, гл. возвр. Воспитываться, образовываться, учиться. *Панскія дзѣци эдукуюцца, выдуковались въ школахъ.*

Характарыстыкі ‘асоб, якія атрымалі адукацыю’, вызначаюцца станоўчай канатацыяй, што сведчыць пра разуменне дабратворнага ўплыву навучання на станаўленне асабістых якасцей чалавека:

**АПЛИКОВАНЫЙ**, прич. стр. гл. Апликоваць. Учений. Прибученный кь письменнымъ дѣламъ. *Апликованый писарь.*

**ВЫГОДОВАНЫЙ**, прич. стр. отъ д. гл. Выгодаваць. Воспитанный. *Выгодованъ въ школахъ, въ чужихъ людяхъ.*

**ВЫДУКОВАНЫЙ**, прич. стр. отъ д. глагола Выдуковаць. Выученный, образованный. *Выдукованый хлопецъ. Паничъ нашъ добре выдукованъ.*

**ПОВЫДУКОВАНЫЙ**, прич. стр. отъ д. гл. Повыдуковаць. Воспитанный, говорится о многихъ. *Уси паничи наши повыдукованы въ школахъ.*

**ПОЛИРОВАНЫЙ**, прич. стр. отъ д. гл. Полироваць, въ зн. прил. Учившійся, обученный. *Паничъ въ школахъ полирований.*

**ЭДУКОВАНЫЙ**, прич. стр. отъ д. гл. Эдуковаць. Образованный. *Поповичъ нашъ знаць добръ эдукований, што казання кажець такъ хорошо.*

Пры гэтым абазначэнні адукаванага чалавека могуць набываць метафарычны характар:

**СВѢТЛЫЙ**, прил. 1) Ясный. *Свѣтлый дзень. Свѣтлая ночъ.* 2) Умный, ученый. *Вы свѣтлые людзи, а мы народъ цѣмный;*

або антанімізуюцца з абазначэннямі неадукаваных людзей (хаця «навука» набывае не зусім звыклы выгляд):

**НЕБИТЫЙ**, въ знач. прил. 1) Не терпѣвший наказанія, побоевъ. *Отдай лѣги небитый. Невитый ты плачешь.* 2) Не бывшій въ ученіи. *За одного битаго двухъ небитыхъ даюць, да не беруць. (Посл.).*

**ПСАЛТЫРНИКЪ**, -а, с. м. Не ученый, не бывшій въ училищѣ, а обучившійся читать дома. *Куды тобѣ псалтырнику сувацьца въ дьяконы! Дочки своей не отдамъ за псалтырника.*

Лексемы са значэннем ‘характарыстыка працэсу навучання’ нагадваюць пра распаўсюджанасць цялесных пакаранняў як тагачаснага «метадычнага прыёму», і складаюць дастаткова шматлікае словаўтваральнае гняздо з вяршыняй *школиць*:

**ШКОЛИЦЬ**, сов. Вышколиць, Прошколиць, дѣйств. глаг. Строго наказывать. *Не школивши дзѣцей, не можно. За распусту треба хорошенько его вышколиць, прошколиць.*

**ВЫШКОЛИЦЬ**, сов. глагола д. Школиць. 1) Высѣчь розгами. *Якъ вышколивъ хлопца, дакъ и полѣпшивъ.* 2) Выучить, держа строго. *Не бось у людей вышколили его: славный ставъ дзѣчина.*

**ПЕРЕШКОЛИЦЬ**, сов. глагола д. Школиць. Наказать, перебрать многихъ. *Усихъ хлопцовъ перешколиць треба, што лазили въ садъ.*

**ПОШКОЛЕННЫЙ**, прич. стр. отъ д. гл. Пошколиць. Наказанный тѣлесно розгами, болѣе въ школахъ. *Плачець, знаць пошколенъ за нгыто.*

**ПОШКОЛИЦЬ**, сов. глагола д. Школиць. Погонять. *Пошколиць треба его за гетакое дзѣло.*

**ПРОШКОЛИЦЬ**, см. Школиць.

**ШКОЛЕННЕ**, -я, с. ср. Наказаніе. *Дзгъци школення не́ любюць, да треба ихъ цевичиць.*

Блізкія да слова *школіць* полісемічныя словы *джгаць* і *секаць*, якія ў ліку сваіх значэнняў абазначаюць таксама цялесныя пакаранні:

**ДЖГАЦЬ**, аднокр. Джгануць і Джгнуць, гл. д. 1) Кусать, жалить. *Коморы джгаюць цгъло. Пчела джгнула, джганула.* 2) сов. Ободжгаць. Съчъ больно. Цебе часто джгаюць въ школѣ. *Джгни его хорошенько дубцомъ. Якъ ободжгали, дакъ и поправился.* 3) перен. Пить хмѣльное. *Добрѣ джгаецъ.*

**СЪКАЦЬ**, дѣйств. глаг. Часто съчъ розгами. *Вашего брата часто съкаюць въ школахъ. – А вашего не съкали?*

Тэматычная група '**асобы, якія навучаюцца**' раскрываецца як у рэестры, так і тлумачальнай частцы, і мае ў сваім складзе ўказанні на вучняў навучальных устаноў:

**ВУЧЕНЬ**, -чня, с. м. Ученикъ. *Вучневъ маець. Зъ вучнемъ займаецца.*

**СТУДЭНТЪ**, -а, уменш. **СТУДЭНЦЫКЪ**, -а, сущ. м. Ученикъ, ученичекъ. *Студэнты, студэнцыки свавольюць. Паничъ съ студэнтавъ выйшовъ.*

**ШКОЛЬНИКЪ**, -а, сущ. м. Ученикъ. *Школьники на реграцію идуць.*

**ШКОЛЯРЪ**, -а, сущ. м. Ученикъ, ходзячій въ школу. *Школяры свавольюць. Ты ци шкляръ, ай школяръ? – Школяръ. – А я думавъ, што шкляръ. Мнѣ не треба школяра: слѣзай съ колѣсъ доловъ! (Изъ разказа);*

і вучняў майстроў-рамеснікаў:

**АПЛИКАНТЪ**, -а, с. м. (Употр. шляхт.) 1) Ученикъ при адвокатѣ или землемѣръ обучающійся и вмѣстѣ помогающій въ занятіяхъ. *Двухъ маець апликантоваъ.* 2) Писецъ сверхъ штата, прынятый въ канцелярію, чтобы чрезъ упражненіе въ письменныхъ дѣлахъ приготовить себя къ пріему въ штатъ. *Два годы бывъ апликантомъ у судзѣ.*

**АРХИТЭКТОВЪ**, прил. Принадлежащій архитектору, архитекторовъ. Архитэктовъ учень.

**КОВАЛЁКЪ**, -лька, с. м. умен. слова Коваль. Подмастерье, ученикъ кузнеца.

**КУХАРЧУКЪ**, -а, с. м. Прислужникъ, ученикъ повара, поваренокъ, чумичка.

**КУХТА**, -ы, с. м. Прислужникъ, ученикъ повара. *Кухта научився уже талерки лизаць паньскія.*

**ПОВОДЫРЁНОКЪ**, -нка, с. м. Сынъ или лучше ученикъ вожатаго нищаго слѣпца. *Гугнавѣишъ, якъ поводырѣнокъ.*

**УЧЕНЬ**, -чня, с. м. То же, что Вучень, но болѣе обучающійся какому либо ремеслу. *Учневъ тримаецъ. У его ўсѣ учни шіюць.*

**ТЭЛЯЛЁГЪ**, -а, сущ. м. 1) Богословъ. *Нашъ бацюшка знаць великій тэлялегъ; два разы въ годъ гъздзиць на казанне и хрестъ отобравъ за то.* 2) Студентъ, обучающійся въ богословскомъ классѣ. *Сынъ нашего священника ужо тэлялѣгъ.* 3) Человѣкъ изъ простыхъ, умѣющій читать въ церкви Псалтырь или Апостоль. *Борись мудрый тэлялѣгъ, упившись, подъ лавку лѣгъ. (Изъ пѣсни.)*

**ЧЕЛЯДНИКЪ**, -а, сущ. м. 1) Наемный годовой работникъ. *Двухъ челядниковъ нанимаю.* 2) Ученикъ по какому либо ремеслу, помощникъ. *Коваль хорошій четьырѣхъ челядниковъ тримаецъ.*

Тэматычная група ‘**віды навучальных устаноў**’ адлюстроўвае канфесійна-этнічную разнастайнасць беларускага соціуму:

**БАЗЫЛЯНСКІЙ**, прил. Относящийся кь Базыліянамъ. *Базыліянскій кляшторъ. Базыліянскія школы.*

**КАГАЛЬ**, -у, с. м. 1) Еврейское духовное общество, судилище. *Нехай вашъ кагаль разсудзиць.* 2) Еврейская школа. *Якъ въ кагаль ничего не чуто за вашимъ крикомъ.* 3) Толпа вообще. *Тамъ цѣлый кагаль ихъ собрався.*

**ШКОЛА**, -ы, сущ. ж. 1) Училище. *Сына попова отвѣзь въ школу.* 2) Еврейскій молитвенный домъ. *Жиды въ школѣ кричаць.* 3) перен. Наказаніе розгами или плетью. *Дай ему за гето хорошую школу.*

**ШКОЛИЩЕ**, -а, сущ. ср. Мѣсто подлѣ еврейской школы. *Живецъ подлѣ жидовскаго школища.*

Тэматычная група ‘**кніга, падручнік**’ нешматлікая і прэзентуе хрысціянскія набажэнскія кнігі, прычым складальнік перадае размоўныя і памяшальныя формы названых лексем:

**БУБЛЯ**, и. с. ж. Библия. *Жидъ бублю читаецъ.*

**ВАНГЕЛЕ**, -я, сущ. ср. церк. Евангеліе. *Вангеліе поцѣлюю, присягну, што не буду въ другій разъ дзгьлаць гетого. Вангеліе новое купили въ церковь.*

**ТРЕБНИКЪ**, -а, сущ. м. 1) Книга Требникъ. *Требникъ – поповскій хлѣбникъ. (Посл.)* 2) Нужный челоѡкъ, говор. болѣе ирон. Слич. Потребникъ. *Ты дужо великій тутъ требникъ.*

**ЧАСЛОВЕЦЪ**, -вца, уменш. **ЧАСЛОВЧИКЪ**, -а, сущ. м. Молитвенная книга, часословъ. *Часловець выучився. Часловчикъ новинькій.*

**ЧАСОВНИКЪ**, -а, сущ. м. То же, что Часловець. Часословъ. *Выучився часовникъ, и досиць.*

Паказальна, што, нягледзячы на шырокую прадстаўленасць шматканфесійнага лексічнага матэрыялу, у слоўніку І. Насовіча амаль не зафіксаваны назвы яўрэйскіх набажэнскіх кніг, хіба толькі ўскосна згадваецца Талмуд:

**БАХУРЪ**, -а, с. м. [...] 4) Молодой Еврей, впрочемъ женатый, который посвятилъ себя единственно изученію талмуда – и, ничѣмъ не занимаясь, сидитъ только за книгою, готовясь быть учителемъ Еврейскимъ.

Такім чынам, лексіка-семантычнае поле ‘адукцыя’ ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча дэманструе стаўленне беларусаў да адукацыі, характарызуе працэс навучання і ўдзельнікаў адукацыі ў навучальных установах рознай канфесійнай і этнічнай прыналежнасці і пацвярджае даўнія адукацыйныя традыцыі на беларускіх землях.

## БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков. Вып. 10: Казывать – Киевцы / под ред. Е. В. Генераловой, О. В. Васильевой. СПб. : Наука, 2025. 375 с.